

Historik kring Orsa Sockens samfälligheter

Sammanställd av Mikael Thalín

De under förvaltning ställda undantagen äro följande:

Ägofigurernas nummer	Ägornas namn, fördelning uti särskilda ägoslag och naturliga beskaffenhet.	Areal									
		Inägor		Skogsmark		Impedim.					
		qvr.	qvst.	Har	qr	Har	qr	kvm.			
	Inom Vånggårde och Lisselheds skifteslag.										
133 173 a	Grustag och slipstenbrott vid Orsasjön			46	87						
122 av 322	Kalkbrott			29	97						
av 146 av 333	3 kvarnplatser vid Nyänget				18						
143 146	Lertag vid d:o			4	65						
139 333 a	Grustag vid d:o			6	09						
	Ler- och grustag i byn (skog)							1	05	34	
	Vägar i byn							8	09	14	
	D:o å utmarken							17	87		
	Inom Holens, Lundens o. Kårgärdets skiftes-										

Utdrag ur "Reglemente samt förteckning
över Orsa Sockens samfälligheter" tryckt 1956

Inledning

Denna sammanställning bygger främst på studier av protokoll från kommunalstämmor och sockensamfällighetens stämmor och beskriver historik, bildande och lagstiftning kring Orsa Sockens Samfällighetsförening. Den ger också en inblick i framväxten av Orsa Socken och kommun från 1800-talets andra hälft till nutid med utgångspunkt i de områden där samfälligheten har intressen.

Mark för gemensamma behov har funnits i många hundra år i Orsa såväl som i övriga Sverige. Fram till storskiftet och den s.k. skogsavvittringen tillhörde skogen kronan/staten men bönderna hade viss rätt att ta virke och ved för husbehov.

I samband med storskiftet i Orsa under senare halvan av 1800-talet avsattes mark för delägarnas gemensamma behov; vägundantag, sågplatser, kvarnplatser, grustag, slipstens- och kalkbrott etc. Dessa områden som avsattes vid den s.k. byadelningen blev därigenom sockensamfällda. De gemensamma områden som därutöver avsattes inom respektive by blev bysamfällda.

”De av Orsa Socken vid storskiftet för gemensamt behov avsatta undantagen” benämns i denna beskrivning *”sockensamfälligheten”*.

Innan storskiftet

Det fanns mark som var avsatt för gemensamt behov även innan storskiftet. Dessa undantag förvaltades enligt s.k. byordningar som stadgades redan i en resolution från 1741, men också enligt byggningsbalken och *”förordning om skogarna i riket”* från 1805.

I skiftesstadgan för storskiftet angavs att undantag kunde *”avsättas för åtskilliga delägarnas behov”* men den gav inga närmare bestämmelser om användande och förvaltning av undantagen. Därmed får antas att de vid storskiftet avsatta undantagen fortsatte att förvaltas enligt gamla urkunder och seder. Något som motsvarar en byordning har inte hittats i Orsaprotokollen.

De studerade kommunalstämmoprotokollen från 1872 fram till storskiftets fastställande 1884 innehåller en hel del beslut kring *”socknens allmänna undantag”*. Mycket handlar om regler för slipstensbrytningen men också om andra gemensamma nyttigheter såsom t ex lertag, dytag och kalkstensbrott. Det fanns också gemensamma skogar och bland annat fick en Gabriel Gabrielsson avverka 500 timmer på socknens skog till sitt såg- och kvarnverk. Undantagsjord uppläts också för byggnationer, t ex i Kyrkbyn för att bygga arrestlokal.

Från storskiftets fastställande 1884 fram till 1924

Med storskiftet följde att undantag avsattes juridiskt i en förrättning. Det fastställdes 1884 och fram till 1924 förvaltades alltså undantagen precis som tidigare under kommunalstämman. Besparingsskogen som bildades i och med storskiftet förvaltades också under kommunalstämman som utsåg styrelse för skogsmedelsfond och allmänningsstyrelse. Kommunalnämnden var att betrakta som dåtidens jordägarnämnd och det fanns också en jordbruks- och vägkommitté. Vid kommunalstämman upprättades röstlängder dels för kommunen, dels för skogsmedelsfond/besparingsskog. Vid omröstningar så begränsas de större ägarnas röstetal. Från 1939 fick Besparingsskogen ett eget reglemente och jordägarstämman tog över kommunalstämmans roll.

Röstetalet i kommunalstämman grundade sig enligt lag på hur mycket skatt man betalade eller hur mycket jord man hade, i Orsa efter reducerade bandland s.k. jordtal. Detsamma gäller Besparingskogen allt sedan bildandet. Kommunalnämnden var beredande instans och lade fram förslag till beslut vid stämman. Stämman antog budget för både allmäningsstyrelsen och kommunalnämnden och det var skogsavverkningar och skogsmedelsfonden som täckte det mesta av kostnaderna.

Kommunalstämmans beslut om sockensamfälligheten under dessa 40 år är många. Den första bostadstomten upplåter man redan på 1880-talet. År 1895 rapporterades om olovlig åverkan på skogen på socknens gemensamma undantag i Vångsgärde och man beslutade att avverkning snabbt skulle ske, att veden skulle säljas och influtna medel skulle in i kommunkassan.

1907 vill planteringsällskapet "plantera och försköna socknens allmänna undantag" på Udden vid ångbåtsbryggan. Sällskapets förfrågan beviljades, men "det måste först ordnas så allehanda skräp och bråte tas bort".

Markupplåtelser är ständigt återkommande. Man upplåter byggnadsplats för hembygdsgården på sockensamfällighetens grustag söder om Enån år 1915 och en begäran från herr Väst om upplåtelse av mark vid slipstensundantaget behandlas år 1918. Över slipstensundantaget vill Skattunges Kalkbruk dra fram ledningar för uppfyllande av sitt vattenbehov 1921, och året därpå upplåter man mark till dammbyggnad vid Djurvik i Skattungbyn.

Att skogen får ett allt högre värde är tydligt. 1910 tar man beslutet att "kalavverka i kommunen tillhöriga skogsundantag och å jordägarnas räkning försälja virket" eftersom "undantagen annars skulle skövlas". Pengarna gick in i den allmänna kassan.

Kommunalstämmoprotokollen är en intressant skildring av den tidens stora frågor såsom kostsamma järnvägsprojekt, telefonutbyggnad och byggnation av såväl kommun- och tingshus som ny "fattiggård" i Holen. Men även detaljfrågor som fattigvård till enskilda personer, obetalda telefonkostnader, bidrag till skyttegillet och löner till olika befattningshavare i kommunen och Besparingskogen återkommer ständigt.

Vägbyggnadsprojekten behandlas utförligt i kommunalstämmans protokoll och man får en bra bild av framväxten av vägnätet i kommunen. Till exempel första halvan av 1890-talet då vägar till kommunens byar, besparingsskog och fäbodrar diskuterades, eller 1915 då kommunalstämman på förslag av jordbruks- och vägbyggnadskommittén beslutade om byggnation av Hornbergavägen och Emåsjövägen och bro över Untorp vid Djupnäs.

Eget reglemente och styrelse

Den första enhetliga lagen för samfälligheter kom 1921. Detta efter att flera riksdagsledamöter motionerat i frågan redan 10 år tidigare "då byalagen på landet saknade organ för överläggningar och beslut i frågor, som rörde gemensamma intressen".

1924 ställs sockensamfälligheterna i Orsa under egen förvaltning med styrelse och stämma enligt "lag om förvaltning av bysamfälligheter och därmed jämförliga samfälliga ägor och rättigheter"(1921:299) och ett reglemente antas.

Den första protokolls-boken för sockensamfälligheten börjar 1924 och första protokollet är en avskrift ur allmänningsstyrelsens protokoll från samma år. Där framgår att "Orsa Sockens jordägare den 23 mars samma år utsett samma styrelse i sockensamfälligheten som i Orsa Sockens allmänningsstyrelse". Personunionen gällde fram till 1930 och ordförande i bägge styrelserna var Bengtar Erik Ersson. 1930 blev det ny styrelse i sockensamfälligheten efter omröstning.

Vid sockensamfällighetens stämma 1926 konstaterades att man hade "bara 3 kronor och 30 öre i kassan" och därmed kunde man inte genomföra den skogsskötsel som var nödvändig på undantagen. Kommunalnämndens ordförande H Wixner meddelade att "*i socknens kassa som förvaltas av kommunalnämnden, funnes medel influtna genom avverkning på undantagen innan desamma ställdes under gemensam förvaltning och att dessa medel fingo lyftas av styrelsen*". Stämman uppdrog åt styrelsen att begära av kommunalnämnden att pengar skulle utbetalas, men det gjordes inte vilket föranledde några års utebliven ansvarsfrihet i den delen. Till sist, vid stämman 1929, gavs besked att några pengar inte gick att få.

1927 säljs ett antal avverkningar till ett värde av ca 3700 kr vilket med dåtidens penningvärde var ett stort belopp och sockensamfälligheten fick en stabilare ekonomisk situation.

Slipstenen

Det till ytan största undantaget inom sockensamfälligheten är slipstensgruvorna i Kallmora vid Mässbacken omfattande nära 150 hektar. Det var naturligt att denna så viktiga näring fortsatte att vara en gemensam angelägenhet även efter storskiftet.

Ett återkommande ämne i alla protokoll från 1872 och framåt är antagande och ändringar av gruvordningar och utseende av gruvfogde, men också åtgärder för att utöva tillsyn över undantaget.

I slutet av 1800-talet får den vackra stenen en ny användning, nämligen som byggnadssten och många och långa diskussioner ägnas åt om man ska upplåta rättighet att bryta sådan sten. Man arrenderar ut en del brytningsrätter och "pengarna ska överlämnas till kommunalnämnden för att kapitaliseras och förvaltas för jordägarnas gemensamma räkning". Man inser också värdet av att marknadsföra stenen och 1906 beslutar man att vara med på en utställning i Stockholm "för att ställa ut sand- och slipstenen och visa upp den på ett hedrande sätt".

Tiderna ändras och efterfrågan på slipstenar sjunker under 1900-talet. De som bryter slipsten vill inte betala för ämnena de tar ut, eftersom det är så olönsamt att göra slipstenar, och delägarna "borde vara glada att det ordnas sysselsättning i tider av hög arbetslöshet" anför bland annat grosshandlare Per Åberg.

Sandsten från slipstensundantaget används också till byggnadssten i nutid. 1983 började Torsten Lenner uppbyggandet av sin rörelse som ännu går under namnet Orsasten AB. Han köpte då mark till industribyggnad och fick tillstånd att ta bryta sten.

Bevarandet av slipstenschantverket och upprustning av gruvområdet har skett genom åren och sockensamfälligheten har bidragit ekonomiskt. I början av 2000-talet uppfördes Slipstensmuséet med bl. a. EU-stöd och det ägs idag av sockensamfälligheten och utarrenderas till slipstensföreningen och restaurang.

Kalken

Frågan om kalkutvinning har diskuterats under alla år. Vid storskiftet avsattes kalkundantag i bl. a. Vångsgärde(Skeer), Stackmora, Ljothed, Kallholen och Skattungbyn.

I tidiga protokoll kan man utläsa en irritation av att utomsoknes tog kalk och man tog beslut som förbjöd detta. Kalken var viktig för jordbruket som jordförbättring.

1930 ansöker advokat Ihrman, som representant för ett aktiebolag under bildande, om tillstånd för att utvinna kalk i Vångsgärde mot en ersättning om 50 öre per ton utvunnet material. Ansökan gäller 3 miljoner ton. Ett avtal godkänns av en extra stämma i maj 1932 med 125 närvarande delägare. Detta sedan den ordinarie stämman hade beslutat att utreda frågan ytterligare efter livliga diskussioner som är återgivna i protokollet. Avtalet gav AB Orsa Kalk brytningsrätt i 50 år. Vid en stormig extra stämma 1935 så beslutar man, med vissa villkor, att ändra till avgiftsfri brytning av 700 000 ton mot att socknen och kommunen slipper teckna aktier i bolaget för 350 000 kronor. Styrelsen häver avtalet i ett beslut 1938 eftersom bolaget inte uppfyllt sina åtaganden och någon brytning kommer aldrig till stånd.

Kalkbrytning i Kallholen är självklart också en stor fråga. På en stämma är Stora Kopparbergs Bergslag oroliga över att avtalet med Orsa Kalk, som även här fått brytningsrätt, inkräktar på möjligheten för dem att bryta kalk på sin mark. Senare anklagas Skattung Kalkverks AB för att ha inkräktat på sockensamfällighetens kalkfyndighet i Kallholen och man anmodas att ta bort jord och odugligt avfall från sockensamfällighetens mark.

1946 säljer man södra delen av grus- och kalkundantaget vid Kallholen till Stora Kopparbergs Bergslag om 0,7 ha för 2,75 per kvm. Beslutet tas efter långa diskussioner och en votering där Stora Kopparberg själva är med och röstar med sina röstbegränsade grader. Vid samma stämma säljer man norra delen av grus- och kalkundantaget om 0,9 ha till Skattung Kalkverks AB för 2 kr per kvm. Ett av villkoren för försäljningen är att företaget åtar sig att lämna rabatt på jordbrukskalk till delägarna.

1976 beslutar en extrastämma att sälja kalkundantaget nedanför Skeer i Vångsgärde om 27 ha till Orsa Kommun.

Sanden

Sandstranden vid nuvarande Orsa Camping avsattes vid storskiftet som samfällt sandtag.

Orsa planteringssällskap ansöker 1930 om dispositionsrätt till sandtaget. Det blir först avslag, men sedan det senare tydliggjorts att en dispositionsrätt inte skulle gå ut över delägarnas möjlighet till sandtag och att syftet med upplåtelsen är att försköna platsen så fick de positivt besked. Efter en tid konstateras att platsen förskönats men föreningen tycker att de som hämtar sand förstör.

1960 begär Municipalsamhället att få överta fritidsområdet vid Orsasjön att iordningställa för ortsbor och turister. Efter en livlig debatt beslutas att upplåta sandtaget på samma villkor som till planteringssällskapet.

Undantaget omfattar även Ångbåtsudden och 2003 byter sockensamfälligheten bort en del av marken där mot mark i Skattungbyn och vid Orsa Skans.

Tomterna

Den första upplåtelsen av plats för att bygga bostad gjordes åt en Rullbusk i Björken vid slipstensundantaget 1888. Sockensamfälligheten är en stor möjliggörare för byggnation av egna hem under hela 1900-talet. Vid i princip varje stämma så utarrenderas och säljs tomter till dem som inte har egen mark. 1930 så börjar man också upplåta mark för sommarstugor vid grustaget i Lisselhed och på holmarna.

Janissaholmen har tydligen inte kommit med i storskiftet och det råder delade meningar om vem som äger den. En extra stämma 1935 säger att man inte ska ställa den under gemensam förvaltning, något som uppenbarligen ändras senare.

År 2007 väcks tankarna på att göra ett större tomtområde på grusundantaget vid Styversbacken i Lisselhed. Senare övertar kommunen projektet vid en stor bytesaffär mellan sockensamfälligheten och kommunen.

Arrendetomterna efter sjölandet i Lisselhed och på öarna styckas av och bildar egna tomer. Arrendeavgifternas storlek har varit en fråga för stämmorna ända sedan 1950-talet. Till slut får arrendatorerna möjlighet att köpa ut sina tomter 2017. Sockensamfälligheten äger inte längre några tomter i området.

Vattnet

I både kommunalstämmoprotokollen och i sockensamfällighetens protokoll är vattenkraftproduktionen en stor källa till diskussion och debatt. Redan under 1880-talet diskuteras vattenkraften.

1932 begär Siljansbygdens kraft AB att få tillstånd i Österbygdens vattendomstol att bygga ut vattenkraften mellan Stackmora såg och Hansjö kraftverk. Frågan om äganderätten till fallrätterna utreds och styrelsen skriver till rätten att sockensamfälligheten är rättmätig ägare.

1947 kommer förfrågan från Siljansbygdens kraft AB om att gå in i projekt för att bygga kraftverk vid Hansjö. Förfrågan har också stöd av kommunfullmäktige. Beslutet blir att avvakta.

1955 godkänner stämman ett avtal om upplåtelse av servitutsrätt för ett planerat kraftverk vid Stackmorafallet med Siljansbygdens kraft AB där även kommunen upplåter sin andel av fallrätten.

Avtalet finns återgivet i protokollet. Man upplåter fallrätten mellan Skattunge kraftverk och Hansjö övre fors. Ersättningen är i form av ersättningskraft till "byggnader tillhöriga Orsa", vilket innefattar samfälligheten, kommunen, församlingen mm. Beslutet överklagas av 7 delägare då de anser att beslutet inte tillkommit i laga ordning. De vinner i tingsrätten. Styrelsen beslutar att överklaga domen "för att få klarhet hur beslut ska fattas". Styrelsens beslut om att överklaga kritiserar starkt på vårstämman som beslutar att klagan ska återtas vilket styrelsen gör senare under året.

I samband med att Stora och kommunen bygger Unnåns kraftverk 1987 säljer sockensamfälligheten 1,45 meter fallrätt för 106 000 per meter.

Hela Orsasjöns yta inom Orsa Kommun förvaltas av sockensamfälligheten och utgör idag Orsa S:3. Det samfälliga fisket förvaltas däremot i Orsa Fiskevårdsområdet.

Skeer

Inom kalkundantaget i Vångsgärde på "Skeer" har ordnats fester från tidigt 1900-tal. 1923 skriver prästen Axel Hambræus till stämman och ifrågasätter hur det kan ha kommit upp en dansbana på socknens undantag vid Skeer när platsen egentligen har "upplåtits åt en nykterhetsförening i Sundbäck och Viborg".

1933 begär Sörmedsjöns Folkets Hus förening att få arrendera ett område om ca 150 ggr 200 meter på Skeer för festplats. Styrelsen tycker det är onödigt med sådan rörelse "under den nödtid som råder". Flera stämmor diskuterar frågan livligt och till slut får föreningen arrendera marken, men det går knackigt med både betalning och ordning. 1935 vill föreningen köpa Skeer, men styrelsen konstaterar att de inte kan bevilja det med anledning av avtalet med Orsa Kalk om kalkutvinning.

1948 återkommer frågan om att få köpa Skeerområdet. Stämman anser att budet är för dåligt men 6 år senare beslutas efter en del diskussioner att sälja Skeer till folketshusföreningen för 2000 kr.

Hembygdsföreningen och hembygdsgården

Som tidigare sagts så upplåter kommunalstämman år 1915 grustaget söder om Enån vid Trunna till Orsa Skattunge Hembygdsförening för byggandet av en hembygdsgård. Under flera decennier på 1900-talet var det ett antal förtroendevalda nyckelpersoner som satt i styrelserna för både Besparingskogen, sockensamfälligheten och hembygdsföreningen vilket visar på ett stort engagemang för hembygden bland de styrande jordägarna. Det är säkert en förklaring till att det fortfarande står i hembygdsföreningens stadgar att Orsa Jordägare övertar byggnader och samlingar i händelse av föreningens upphörande.

Sockensamfälligheten genomför under andra halvan av 1900-talet såväl markbyte med Korsnäs som markaffär med kommunen för att möjliggöra utveckling av Hembygdsgården.

Ekonomiska bidrag från sockensamfälligheten lämnas till både Hembygdsgården och till uppbyggnaden av Skräddar Djurberga fåbod från 1960-talet och framåt.

Marken där Hembygdsgården finns är avstyckad ur Orsa S:2 och utgörs sedan 2018 av en egen fastighet som ägs av sockensamfälligheten.

Jordägarnämnden

Besparingskogens jordägarnämnd tillkom genom reglementet från 1939. Det är uppenbart att det var kommunalnämnden som var dess föregångare.

Sockensamfällighetens stämmor har anslagit mer än 5 mkr från 70-talet och framåt till Jordägarnämnden för i första hand vägunderhåll. Man bidrog även till bygget av ny förvaltningsbyggnad åt Orsa Jordägare.

Grunbergssågen och Näckådalens såg och kvarnar

1997 föreslår en kommitté under ledning av Ingemar Fyhr att sockensamfälligheten bidrar med pengar för att restaurera Grunbergssågen. Efter upprustningen så ska förvaltningen övertas av sockensamfälligheten. De kommande åren satsas 280 000 på anläggningen.

Sockensamfälligheten äger undantaget vid Näckådalens såg och kvarnar som iordningsställdes i slutet av 90-talet av Orsa Jordägare.

Bägge anläggningarna är i stort behov av underhåll och under 2019 kommer sockensamfälligheten att renovera den i Näckådalen. Medel har sökts hos bl. a. länsstyrelsen.

Sockensamfällighetens markinnehav

De ursprungliga undantagen som avsattes vid storskiftet finns utförligt beskrivna i en skrift från 1956 varifrån bilden på första sidan i denna sammanställning är hämtad.

Innehavet har förändrats genom åren, såsom beskrivits ovan. I slutet av 1990-talet skedde en stor förändring då många sockensamfälliga vägar överfördes till angränsande fastigheter och bysamfälligheter.

År 2008 gjordes ytterligare en förändring då man slog samman antalet förvaltade enheter. Idag uppgår de till 3 stycken nämligen Orsa S:1, Orsa S:2 och Orsa S:3. Därutöver har föreningen förvärvat ytterligare ett antal skogsfastigheter inklusive ett unikt gammalt snickeri inhyst i en gård Hansjö. Det förvaltade och ägda innehavet per 2019-01-01 framgår av bilaga 1.

Orsa Sockens Samfällighetsförening

Sockensamfälligheten ombildades i början av 2000-talet till en samfällighetsförening och antog nu gällande stadgar 2002. Stadgarna följer i stort normalstadgar för denna typ av föreningar och i grunden ligger lagen som förvaltning av samfälligheter från 1973.

Orsa i mars 2019

Mikael Thalín

Källor:

Orsaboken

Kommunalstämmaprotokoll 1872-1924

Stämmaprotokoll Orsa Sockensamfällighet 1923-2017

Betänkandet till första lagen om samfälligheter på länken: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/statens-offentliga-utredningar/lag-om-forvaltning-av-bysamfalligheteroch-darmed_DIE02b3/html